

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
DOKTORI DISSZERTÁCIÓ (tézisek)

BARÁTH KATALIN

TÖRTÉNÉSZI IDENTITÁSKONSTRUKCIÓK 1947-1968

Egyéni és kollektív önelbeszélések szövegközpontú megközelítései

Történelemtudományok Doktori Iskola

Dr. Székely Gábor Dsc, Doktori Iskola vezetője

Társadalom- és Gazdaságtörténet Program

Dr. Kövér György Dsc, a program vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

A bizottság elnöke: Dr. Bácskai Vera Dsc, professor emeritus

Felkért bírálók: Dr. Apor Péter PhD

Dr. Takács Ádám PhD

Titkár: Dr. Szilágyi Márton, habilitált egyetemi docens

Tagok: Dr. Horváth Sándor PhD

Dr. Rainer M. János (póttag)

Dr. Kisantal Tamás (póttag)

Témavezető: Dr. Gyáni Gábor CMHAS., egyetemi tanár

Budapest, 2013

Történelmi identitáskonstrukciók 1947-1968

Egyéni és kollektív önelbeszélések szövegközpontú megközelítései

Annak az értekezésnek, amelynek téziseit az alábbiakban kifejtem, évekkel ezelőtti, kezdeti célkitűzése az volt, hogy különböző szövegvizsgáló eszközkészleteket alkalmazva összehasonlítsam a 20. század második felében született, Magyarország történetét tematizáló történelmi elbeszéléseket. Az első lépéseknél azonban kiderült, hogy ezeknek a bizonyos írás- és szemléletmódokat összegző munkáknak a vizsgálata szikárabb és soványabb tanulságokat eredményez, ha előzőleg nem világítom meg (legalább a magam számára), hogy miként keletkezett az a nyelv, hogyan, milyen kontextusban alakult az a narratíva, amelynek ezek a szintézisek a *végpontjai*. Úgy tűnt, ezek a „nagy elbeszélések” inkább eltakarják előlem a születőben lévő diszkurzus nyomait, mintsem a kezembe adnák a kulcsokat az adott korszakok történetírásának megértéséhez. Később aztán megjelent egy vastag összegző kötet is a 20. század magyar történetírásának történetéről, amely (a maga módján, azaz nem a történetírás nyelvi minőségeire, hanem a professzionalizációra koncentrálnak) el is végezte ezt a szintetizáló műveletet. Ilyenformán a továbbiakban azokra az esettanulmányokra koncentrállhattam, amelyeken számomra már előzőleg is eredményesebbnek ható módon fedhették föl az államszocializmus kezdeti évtizedei történetírásának a működését, úgy nyelvi, mint társadalomtörténelmi (csoport)aspektusból.

Ezeket az esettanulmányokban testet öltő mélyfúrásokat legszorosabban egyrészt a rájuk irányuló kérdésfelvetés, a „*hogyan*” iránti kíváncsiság egységes törekvése fűzi össze, másrészt a *szövegvizsgálat* eszköztára. Ez utóbbi tekintetben meglehetősen kísérletinek tűnhet a dolgozat, hiszen hazai történetírói berkekben jelenleg (2013-ban) sem bevett szokás olyan módszerekkel közelíteni a forrásokhoz, amelyek túlnyomórészt az irodalom- és nyelvtudomány, kisebb részben az antropológia vagy a diszkurzuselmélet terepein szövegek számba, e terepeken nyilváníthatók elfogadott megközelítéseknek. Ugyanakkor egyikünk sem tagadhatja a tényt, miszerint a *történetírás: szöveg*, a történetírás: elbeszélés, elbeszélő tevékenység és elbeszélő olvasat eredménye. Amennyiben valóban komolyan számolunk ezzel a bizonyossággal, akkor nincs okunk elzárkózni olyan eszközöktől, amelyeket újabban vagy akár évezredekkel ezelőtt szövegek elemzésére, olvasására alkottak meg, és amelyek (történelmi természetükből fakadóan) maguk sem változatlanul állnak a rendelkezésünkre. Ha úgy vesszük, az ilyen eszközök legalizálásával csupán azt a forráskritikai hagyományt folytatjuk, amelyhez a történetírás professzionalizációját szokás kapcsolni – a *retorika*, a *beszéltetelmélet*, a *narratológia* csupa olyan, többé-kevésbé kiforrott szövegelemző módszer, amely ahhoz vezet közelebb, hogy megtudjuk, miről és hogyan szól az olvasásunkra váró dokumentum. Ráadásul egy totalitárius rendszerben keletkezett forrás a szokásosnál jóval hallgatagabb, nehezen lehet rábírni arra, hogy mást vagy

többet mondjon annál, mint amit az e rendszerekről általánosan szerzett tudásunk alapján rávetítünk. Márpedig az utóbbi igencsak markáns olvasat.

Dolgozatomban ennél fogva két alapvető kérdésre igyekeztem választ találni: egyrészt hogy *miként alkalmazhatók a nyelvészeti pragmatika* (főnt már szóba hozott) *bizonyos eszközei, valamint a narratívaelméletek és a narratológia elemzési keretei történészek szövegeinek vizsgálatához*, alkalmazhatók-e egyáltalán, miféle eredményeket remélhetünk tőlük. A kérdésföltevések másik iránya *a történészek kollektív és egyéni identitásainak föltérképezése* felé mutatott: az említett szövegelemző módszereket arra próbáltam használni, hogy történészek múltbéli elbeszéléseiből „kifejtssem” az identitásaikra vonatkozó elvárásokat, identitásépítő- és átíró eljárásaikat, jórészt az államszocializmus első évtizedeiben keletkezett elbeszélő szövegekből – mindezt öt esettanulmány tükrében.

Ahhoz, hogy használatba vehessük a szóban forgó szövegvizsgáló módszereket, legelőbb is tisztáznunk kell, miként interpretálhatók azok *a nyelvi fordulatból* fakadó megállapítások, amelyek a történészek elbeszéléseinek nyelvi megformáltságára, alakzatos mivoltára hívták föl a figyelmet az utóbbi évtizedekben. Értekezésemben amellet foglalkozom állást, hogy ezek a historiográfia alapvető nyelvi és figuratív meghatározottságára rámutató, inkább a filozófiában és irodalomelméletben, mintsem a történészi gyakorlatban gyökerező elképzelések helytállóak: *a történész nyelve és szövege nagyban egyezik az irodalmi nyelvvel és szövegalakító mechanizmusokkal*. Ez a belátás engedi meg, hogy az irodalmi vagy hétköznapi szövegek elemzésére kidolgozott eljárásokat a történészek narratíváinak olvasása során is alkalmazzuk – véleményem szerint akadálytalanul. Ugyanakkor igyekeztem cáfolni, hogy a történészek szövegszerkesztő módszerei miatt a történetírást a fikciós narratívákkal kellene azonosítani, sőt hogy a nyelvi megformáltság kérdése egyáltalán választ adhatna a logikai „igaz – nem igaz” kérdésfölvetésre, arra, hogy a történetíró szövegében valóban a múlt valósága teremődik-e újjá. *Pusztán a szöveg* immanens sajátosságait vizsgálva ugyanis sem a fikciós, sem a történetírói szöveg „igaza” nem dönthető el. A történeti szöveg (mint lehetséges világ) igazságát az biztosítja, mennyire tűnik hiteles és meggyőző elbeszélésnek, valószerűnek, azaz hogy mennyire tesz eleget a történeti diszkurzusban részt vevő olvasók elvárásainak. Ezeket az elvárásokat pedig különböző kortársi és hagyományos horizontok strukturálják – azaz a történetírónak bármennyire is a rendelkezésére állnak a fikciós szöveg megmunkálás- és hatásmechanizmusai, mégsem írhat úgy és azt, ahogy és ami neki tetszik.

Dolgozatom másik előzetes elméleti hozadéka az, hogy a történetírás eddigi retorikai megközelítései (konkrétan Hayden White és Paul Ricoeur egymással bizonyos mértékig vitatkozó elgondolásai) csak korlátozottan használhatók a gyakorlatban, az egyes történésznarratívák elemzése során. Ennek túlnyomórészt az az oka, hogy retorikafelfogásaik ahhoz idomultak, milyen elméleti-filozófiai narratívát kívántak a retorika alakzatának megvilágító erejével megalkotni *általánosan a történetírás természetéről* – és nem az egyes szövegekből, közvetlenül *a történő történetírói praxisra* kíváncsian, mintegy

szerszámosládaként alkalmazták az antik rendszeralkotók által már részletesen kidolgozott retorikai rendszereket.

Az elméleti alapvetések és az alkalmazni kívánt eszköztár áttekintését követően, az egyes esettanulmányok kidolgozásához szükséges volt beszámolni *a honi historiográfia második világháború utáni évtizedeit átfogó történetekről*, azaz azokról az elbeszélésekről, amelyeknek a hagyományába a jelen értekezés beleíródik. Ezekről megállapíthattam, hogy többségükben politikatörténeti narratíván, azon belül is a megszakítottságokra (rendszer váltásokra) alapuló intézmény- és műtörténetek, amelyek ilyenformán a történetírás politikának való örökös kiszolgáltatottságát sugallják és tanúsítják.

Az első esettanulmányban a fordulat évét közvetlenül követő időszak (Rákosi-korszak) történeti *programbeszédeinek* működéséről vonhattam le többek között azt a következtetést (az argumentációs technikák vizsgálatával, illetve e szövegek beszédcselekvéskénti értelmezésével), hogy inkább *példa- és mintaadó narratívákról* van itt szó, mintsem meggyőző vagy egyáltalán valódi meggyőzésre törekvő narratívákról. Ezek a retorikai beszédhelyzetet csupán imitáló programbeszédnek úgy formálták a kortárs történettudomány identitását, hogy egy új szakmai etikát demonstráltak, mintegy allegória formájában – konkrétan azt, hogy ezentúl az elbeszélés egy kizárólagosan meghatározott *formája*, a normatív narratíva, nem pedig a tartalma biztosítja majd a történelmi hitelességet.

A második esettanulmányban ugyane korszaknak a tudományos rekrutációs diszkurzusát kíséreltem meg rekonstruálni, középpontban *a történeti önéletrajzok* egy 1951-ben keletkezett csoportjával. *Az ösztöndíjazás, az aspiránsképzés és a gyorsított fokozatszerzési eljárások* korabeli feltételeinek és gyakorlatának fölvázolása után úgy következtethettem, hogy ezeket az előírásokat sem az alkalmazóik, sem a jelentkezők nem úgy értelmezték, miszerint eredményük vagy követelményük egy *homogén identitású történetészgárda* „előállítására” lett volna. Az önéletrajzokból (amellett, hogy a kortárs diszkurzív szituáció interpretációjának bizonyos mérvű kontúrталanságáról, „puhaságáról” adnak hírt) *többféle identitás rajzolódik ki*, amelyek közül én *négy alaptípust* különítettem el és határoztam meg.

Míg *a harmadik esettanulmány* az 1956-ban elhunyt *Hajnal István* írástörténet köré rendeződő, a kommunikációtörténet később meghatározóvá vált teóriáit lényegileg befolyásoló életmű-identitását,¹ illetőleg (a tudományos kollektívából való száműzetését felszámolandó) *a közösségi identitáshoz* való, végeredményben sikertelennek bizonyuló kapcsolódási kísérleteit vizsgáltam (részben) ismét csak a források *nyelvi adottságain* keresztül, *a negyedik esettanulmányban* a Magyar Történelmi Társulat rituális, kommemorációs aktusokban és saját történetének elbeszéléseivel megoldást kereső *identitásválságát* tematizáltam. *Az 1967-es centenáriumi ünnepség és konferencia* műveleteit,

¹ E fejezetet részben már publikáltam (Baráth Katalin 2008: *Az írástudó magányossága. Megjegyzések Hajnal István írástörténeti munkáihoz*. In: BUKSZ 2008/2. 119-124.)

valamint szövegeit elemző olvasatom eredményeként kimondható, hogy bár a kollektív történet elbeszélésében (a hatvanas évekről alkotott benyomásainknak megfelelően) már többféle narratív norma jelentkezik, ezek együttműködése, összebékítési kísérletei nem feltétlenül öltönek alakot egy meggyőző, az identitásválság kezelése szempontjából sikeres narratívában.

Az értekezés befejező, *ötödik elbeszélésében a történészi emlékbeszédek, nekrológok, megemlékező szövegek* hosszú távú olvasata arra kíván rámutatni, hogy az említett műfajokban tetten érhető textus- és identitásalkotó hagyományok jórészt szívósabbak, tovább érvényesülnek, mint a 19–20. század politikatörténete által konstruált korszakok, egyszóval *a folyamatosságokra és a történetírói nyelv ellenálló-képességére* irányítják a figyelmet, ebből a speciális aspektusból nézve legalábbis. A beszédekre vonatkozó szabályrendszer lassú formálódása ugyanakkor lehetővé tette, hogy e kultikus létmódú szövegekben a történészek a Történelem templomának papságából a történelemmel egyenrangúbb, olykor ironikus, illetve korántsem egyenmű viszonyt fenntartó testületté váljanak.²

Ami a dolgozat címében megjelölt időpontokat jelöli, azok (az értekezés kérdésfeltevéseihez híven) nem hagyományosan értett eseményekhez kapcsolódnak, hanem azoknak a szövegeknek a keletkezési dátumához, amelyeket külön is vizsgálatom tárgyául választottam. A legkorábbi ilyen textus 1947-es keltezésű, a legkésőbbi pedig 1968-as – mindkettő a dolgozat utolsó fejezetében, a megemlékezések között kerül elő. Természetesen (tematikai okokból) ezen az időintervallumon kívüli szövegekről is bőven esik szó, ám minden kiemelten kezelt elbeszélés a két említett időpont közé datálható. A dolgozat fókuszpontjai (a szöveg- és identitáscentrikusság) különösebb nehézségek nélkül lehetővé tennék a vizsgált időtartam vagy az esetek bővítését (ezt az előzetesen összegyűjtött, ám a jelen keretek között föl nem dolgozott anyag is elősegítené), ezúttal azonban itt kellett meghúznom a határt.

Budapest, 2013.01.28.

² Ezt az esettanulmányt egy általánosítóbb formában a Hajnal István Kör 2007-es nyíregyházi konferenciáján vázoltam föl.